BELGİ
Sayı 31 (Kış 2026/I)

DOI: 10.33431/belgi.1771400 **Araştırma Makalesi/**Research Article

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE CEPHE GERİSİNDE KADIN EMEĞİ: FOTOĞRAF ÜZERİNDEN ASKERÎ ÜRETİMİN GÖRSEL OKUMASI

WOMEN'S LABOR BEHIND THE FRONT DURING THE TURKISH WAR OF INDEPENDENCE: VISUAL READING OF MILITARY PRODUCTION THROUGH PHOTOGRAPHY

Özlem BAYKAL*

Geliş Tarihi/Received:25.08.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**03.12.2025

BAYKAL, Özlem, (2026), "Millî Mücadele Döneminde Cephe Gerisinde Kadın Emeği: Fotoğraf Üzerinden Askerî Üretimin Görsel Okuması", Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 27-47, (DOI: 10.33431/belgi.1771400)

Öz

Millî Mücadele döneminde, siyasi ve askerî sahada gerçekleşen her gelişmede kadınların varlığı somut biçimde hissedilmiştir. Anadolu'da erkek nüfusun büyük ölçüde cephelerde bulunması, kadınların geri hizmetlerde, lojistik destek faaliyetlerinde ve üretim alanlarında daha yoğun görev üstlenmesine zemin hazırlamıştır. İlk aşamada işgallere karşı cephe gerisinde mitingler düzenleyen, yardım kampanyaları yürüten ve çeşitli cemiyetlerde aktif görev alan kadınlar, ilerleyen süreçte askerî üretim, cephane imalatı, giyim-kuşam temini, tıbbi hizmetler gibi alanlarda doğrudan Türk Ordusu'na destek sağlamıştır. Bu zaman diliminde kadınlar, cephaneden üniformaya kadar geniş bir yelpazede üretim zincirinin önemli bir unsuru hâline gelmiştir. Bu çalışma, döneme ait arşiv fotoğrafları üzerinden kadın emeğinin askerî üretimdeki rolünü incelemektedir. Fotoğrafların görsel kodlamaları, kadınların savaş ekonomisindeki konumunu sadece emekçi olarak değil, aynı zamanda ulusal direnişin aktörleri olarak görünür kılmaktadır. Bu tür tasvirler, milliyetçi ideolojinin sınırları içinde de olsa, kadınların kamusal alana katılımının meşruiyetini pekiştirmiştir. Böylece çalışma, görsel kültür ve tarih disiplinlerinin kesişiminde, kadın emeğinin askerî üretimdeki temsillerini çözümlemektedir. Bu açıdan çalışma multidisipliner niteliğinde olup, burada kullanılan fotoğraflar üzerinden, iç ve dış tenkit yapılmıştır. Bununla birlikte ikincil kaynaklar ile bu görsel okuma desteklenmiştir. Fotoğraflar, düz anlam (denotatif), yan anlam (konotatif) ve imajın temsil ettiği anlam kategorileri çerçevesinde incelenmiştir. Bu doğrultuda fotoğrafların dili, Millî Mücadele dönemine dair seferberliğin cinsiyet ve çevresel faktörler fark etmeksizin, sürdürülebilirliğini ortaya koymaktadır. Bu araştırma, Millî Mücadele'de Türk ulusunun sosyo-politik durumunu, görsel analiz metodu aracılığıyla akademik çalışmalara yerleştirerek, askeri tarih, toplumsal cinsiyet çalışmaları ve görsel kültür alanlarına katkıda bulunacaktır. Dolayısıyla, bu araştırma kadınların Millî Mücadele'deki rollerini yeniden değerlendirerek, resmi tarih anlatısındaki boşlukları doldurmayı ve alternatif bir okuma önermeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Askerî Üretim, Fotoğraf Analizi, Görsel Kodlama, Kadın Emeği, Millî Mücadele.*

* Dr., ozlembaykal2017@gmail.com, (https://orcid.org/0000-0001-5087-4214). Bu makale, "Fotoğraf Üzerinden Millî Mücadelede Türk Kadını (1919-1922)" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Abstract

During the Turkish War of Independence, women's presence was tangibly felt in every development in the political and military spheres. The presence of a large proportion of the male population in Anatolia on the front lines paved the way for women to assume more intensive roles in the rear services, logistical support activities, and production areas. Initially, women organized rallies behind the lines against the occupation, conducted aid campaigns, and took active roles in various societies. Later, they directly supported the Turkish Army in areas such as military production, ammunition production, clothing supply, and medical services. During this period, women became a crucial element of the production chain across a wide spectrum, from ammunition to uniforms. This study examines the role of women's labor in military production through archival photographs from the period. The photographs' visual coding reveals women's position in the war economy not only as laborers but also as actors in national resistance. Such depictions, albeit within the confines of nationalist ideology, reinforced the legitimacy of women's participation in the public sphere. Thus, this study analyzes the representations of women's labor in military production at the intersection of visual culture and history. In this respect, the study is multidisciplinary, and internal and external criticisms have been conducted on the photographs used. Furthermore, this visual reading is supported by secondary sources. The photographs are examined within the framework of denotative, connotative, and the meaning categories represented by the image. In this respect, the language of the photographs reveals the sustainability of mobilization during the Turkish War of Independence, regardless of gender and environmental factors. This research will contribute to the fields of military history, gender studies, and visual culture by integrating the socio-political situation of the Turkish nation during the War of Independence into academic studies through visual analysis. Therefore, by reassessing women's roles in the Turkish War of Independence, this research aims to fill gaps in the official historical narrative and offer an alternative reading.

Keywords: *Military Production, Photographic Analysis, Turkish War of Independence, Visual Coding, Women's Labor.*

Giriş

Millî Mücadele döneminde (1919-1922) Türk kadınının faaliyetlerini anlamlandırmak için öncelikle bu sürecin arka planını, Balkan Savaşları (1912-1913) ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında kadının askeri üretim ve sosyal yaşam içindeki rollerini göz önünde bulundurmak gerekir. Zira Türk kadını yalnızca Millî Mücadele'de değil, ondan önceki savaşlarda da özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında askeri üretim, sağlık, yardım ve lojistik alanlarında aktif olarak görev almıştır. Döneme dair çalışmalar göstermektedir ki savaş yıllarında kadınlar cephe gerisinde askerî üretimde, teşkilatlarda, hemşirelikte, iaşe ve giysi temininde önemli sorumluluklar üstlenmiştir. Bunun yanı sıra Balkan Savaşları'nda ve Çanakkale Muharebelerinde kadınların gönüllü olarak cepheye gitmesi, hastabakıcılık yapması, ordu için yardım toplaması ve kimsesiz kadınlara iş olanağı sağlaması, kurulan dernekler aracılığıyla yürütülen faaliyetler arasında yer almıştır. Özellikle 1916'da kurulan *Kadınları Çalıştırma Cemiyeti*, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun askeri üretimini sağlamıştır.[1]

Aslında bu tecrübeler, Millî Mücadele yıllarındaki örgütlü kadın emeğinin temelini oluşturmuştur.[2] Millî Mücadele'de kadınların mitinglerden cemiyet faaliyetlerine, cephane ve sağlık hizmetlerinden cephedeki fiilî mücadeleye uzanan çok yönlü katkıları, bu tarihsel birikimin devamı niteliğindedir.[3] Bununla birlikte orduya katılan kadınların bir kısmı askeri birlikleri komuta eden, rütbeli personel olarak da varlık göstermiştir.[4]

Nitekim Millî Mücadele yıllarında cephedeki çabanın arkasında, cephe gerisinde yürütülen üretim, lojistik ve destek faaliyetleri önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde erkeklerin büyük ölçüde cephede bulunması, üretim alanlarında kadın emeğini öne çıkarmıştır. Kadınlar, cephane imalatından tekstil üretimine, erzak hazırlığından sağlık hizmetlerine kadar geniş bir görev yelpazesinde yer almıştır. Böylelikle Türk kadını, ulusal direnişin temel taşıyıcı unsurlarından biri olarak topyekûn seferberliğe aktif bir biçimde katkı sağlamıştır. Üstelik bu faaliyetleri yürüten kadınlar, dönemin fotoğraflarında da yer bulmuştur.

Bu bağlamda *fotoğraf*, yalnızca tarihsel bir belge değil, aynı zamanda ideolojik birer temsil aracı olarak da değerlendirilmektedir. Fotoğrafı anlamlandırmada "bakmak" ile "okumak" arasında önemli bir ayrım vardır. Fotoğrafa bakmak, yüzeysel kalan kısa süreli bir eylemdir. *Fotoğraf okuması* ise görüntüye sözcüklerin katılması sonucu, düşünsel bir yorum ile mümkün olmaktadır. Fotoğrafta yer alan kişiler, giysiler, davranışlar, mekân ve kültür hakkında bilgilerin tarihin havuzunda analiz edilmesi, bir gerçeği anlama ve anlatma

[1] Yavuz Selim Karakışla (Haziran 1999). "Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 11/66, s. 15; Gülgün Küçüktürkücü (2016). Çanakkale ve Kurtuluş Savaşı Kadın Kahramanlarımız, İzmir: Kültür Kitap Sarayı Yayınları, s. 14-19.

[2] Leyla Kaplan (1996). "Millî Mücadele Dönemi Kadın Cemiyetleri", *Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, s. 72.

[3] Kadın ve erkeklerin birlikte katıldığı mitingler ile protestolar, vatan savunmasında kitlesel dayanışmayı güçlendirmiştir. Ayşe Afet İnan (1984). *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Kadını,* Ankara: TBMM Yayınları, s. 8-11; Millî Mücadele döneminde Türk kadını vatanını kurtarmak için düzenlediği toplantılarda orduya yardım toplayarak, Kuvayı Millîye ruhunu beslemiştir. Aynı zamanda kadınlar, gazete ve dergiler aracılığıyla da bu faaliyetlerini pekiştirmiştir. Şefika Kurnaz (2011). *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923),* Ankara: Ötüken Yayınları, s. 260.

[4] Ferhat Uyanıker (2009). *Millî Mücadele'de Türk Kadını*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, s. 55; Sabahattin Selek (1987). *Anadolu İhtilalleri*, C. I, İstanbul: Kastaş A.Ş. Yayınları, s. 125-128.

metodudur.[5] Fotoğrafın hem niceliksel hem de niteliksel açıdan incelenmesi sonucunda yapılan çözümlemeler, fotoğrafın arkasındaki öyküyü görünür kılmaktadır.[6]

Böylelikle fotoğraf üzerinden yapılan çözümleme, kadınların Millî Mücadele dönemindeki konumunun nasıl inşa edildiğini de gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla bu çalışma, Millî Mücadele dönemi tarih yazımına, görsel kültür perspektifinden katkı sunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca *fotoğraf ve tarih, kadın ve savaş* ya da *savaş döneminde kadın imajı veya rolleri, fotoğraf okuma yöntemleri* başlıklı araştırmaların geniş bir alana sahip olmasına etki etmeyi hedeflemektedir.

Bu makale, cephe gerisinde kadın emeğinin askerî üretimdeki yerini, dönemin fotoğrafları üzerinden görsel analiz yöntemiyle ele almaktadır. Bununla birlikte bu çalışma, askeri üretimde yer alan kadınları tasvir eden arşiv fotoğraflarını incelemek için tarihsel analizi görsel kültür metodolojisiyle birleştiren disiplinler arası bir yaklaşım benimsemiştir. Burada, fotoğrafların vatanseverlik ve kolektif fedakârlık hakkında belirli mesajları içeren belgeler olarak nasıl işlev gördüğü ortaya konulmuştur.

Yöntem

Bu çalışmada Millî Mücadele dönemine ait, ATASE (Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı), TİTE (Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü) ve TRT (Türkiye Radyo Televizyon Kurumu) arşivlerinden alınan 10 adet fotoğraf kullanılmıştır. Araştırma sorularına en doğrudan cevap veren ve analize elverişli meta-veri ve görsel içeriğe sahip 10 adet fotoğraf, *amaçlı örnekleme* (*purposive sampling*) yöntemiyle seçilmiştir.[7] Seçim ölçütleri şunlardır: (1) güvenilir tarihlendirme ve meta-veri bilgisi, (2) fotoğrafın çalışmanın temalarıyla (askerî-sivil ilişkiler, kamusal faaliyetler, cinsiyet temsilleri) doğrudan ilişkisi, (3) farklı arşiv kaynaklarından dengeli temsil. Bu yaklaşım nicel bir genelleme iddiası taşımamaktadır, aksine seçilen görseller üzerinden dönem söylemlerine dair nitel ve derinlemesine çıkarımlar yapılması hedeflenmiştir. Aslında örneklem büyüklüğünün sınırlılığı, çalışmanın kapsamını yansıtmıştır. Ayrıca fotoğraflar; *görsel kodlama, kompozisyon analizi ve bağlamsal yorumlama* adımları gözetilerek çözümlenmiştir.[8] Nitekim söz konusu terimler şu şekilde tanımlanmıştır:

Görsel kodlama; bir görüntüdeki anlamlı öğeleri (renk, ışık, açı, bakış yönü, giyim, nesneler) belirleyip sınıflandırarak analiz etmeye yarayan bir içerik analizi tekniğidir.[9] Görsel verilerin tematik olarak kodlanması, nitel analizdeki içerik çözümlemesiyle benzerdir.

Kompozisyon analizi; görüntüyü oluşturan düzeni incelemektedir. Görselin parçaları ayrı ayrı ele alınsa da, gerçekte kompozisyon bu parçaların birlikte oluşturduğu bir

[5] Özcan Yurdalan (2007). *Belgesel Fotoğraf ve Fotoröportaj,* İstanbul: Agora Kitaplığı, s. 187.
[6] David E. Kyvig, Myron A. Marty (2011). *Yanıbaşımızdaki Tarih,* Çev. Nalan Özsoy, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 84.
[7] *Amaçlı örnekleme*, araştırmanın amacına en uygun ve bilgi bakımından en zengin verilerin bilinçli olarak seçilmesine dayanır. Bu yöntem, araştırma sorularını derinlemesine anlamayı sağlayacak örnekleri belirlemeyi hedefler. Dolayısıyla konuyu en iyi yansıtan içeriklerin seçilmesi esas alınır. Michael Quinn Patton (2015). *Qualitative Research & Evaluation Methods*, London: Sage Publications, s. 401.
[8] Michael Emmison, Philip Smith (2000). *Researching the Visual: Images, Objects, Contexts and Interactions in Social and Cultural Inquiry*, London: Sage Publications, s. 66-69.
[9] Gillian Rose (2016). *Visual Methodologies. An Introduction to Researching with Visual Materials*, London: Sage Publications, p. 85.

bütündür.[10] Fotoğrafın içinde yer alan ögelerin (insan, nesne, mimari yapı, doğa unsurları) kare içinde birbirine göre konumlanışını, boşluk-doluluk oranını, ön-arka plan ilişkisini ifade etmektedir.

Bağlamsal yorumlama/bağlam analizi; kitle iletişim araçlarıyla aktarılan imgelerin anlamlarını ve bağlamlarını keşfetmek için kullanılır. Fotoğrafın tarihsel, toplumsal, kültürel ve politik bağlamına göre anlamlandırılmasıdır.[11]

Sonuç itibariyle bu çalışmada her fotoğraf, hem biçimsel hem de anlam düzeyinde okunarak, tarihsel bağlamı içinde yorumlanmıştır. Ayrıca fotoğrafların inceleme safhası, dört temel soru üzerinden yapılandırılmıştır:

1.Fotoğrafta hangi unsurlar yer almaktadır?

2.Fotoğrafın vermek istediği temel mesaj nedir?

3.İçerik, kadraj içerisinde bütünlük sağlayacak biçimde yerleştirilmiş midir?

4.Fotoğraf, ele alınan konuyu aktarma açısından ne ölçüde başarılıdır?

Bu sorulara cevap aranırken özellikle üç noktaya dikkat edilmelidir: İlk olarak, fotoğraftaki unsurlar belirlenirken yalnızca görünen objeler değil, ışık kullanımı, açı, mekânsal düzen ve fotoğrafçının bilinçli tercihleri de değerlendirilmelidir. İkinci adımda, fotoğrafın vermek istediği mesaj analiz edilirken, dönemin bağlamı, fotoğrafın üretim amacı ve izleyicide uyandırması hedeflenen duygu ya da düşünce göz önünde tutulmalıdır. Üçüncüde ise kadraj bütünlüğü incelenirken öğelerin birbirleriyle kurduğu ilişki, görüntüdeki denge, odak noktası ve görsel hiyerarşi dikkate alınmalıdır. Nihayetinde fotoğrafın konuyu aktarmadaki başarısı sorgulanırken, hem teknik yeterlilik hem de fotoğrafın anlatı gücü birlikte değerlendirilmelidir. Bu yaklaşım, inceleme safhasını analitik bir zemine yerleştirir.[12]

Bulgular

Bulgular, seçilen fotoğrafların çözümlenmesi yoluyla elde edilerek, aşağıdaki tabloda ayrıntılı bir biçimde gösterilmiştir.[13] Tabloda geçen terimleri açıklamak gerekirse *d*üz anlam *(denotatif)*, gösteren (işitsel ya da görsel unsur) ile gösterilen (kavram) arasındaki nesnel ilişki sonucu, gerçekte var olan nesnenin zihinde anlam kazanmasıdır. *Yan anlam (konotatif)* ise göstergenin temsil ettiği unsurların bireylerin duygu, değer ve kültürel birikimleriyle örtüşmesi sonucu ortaya çıkan öznel bir anlamlandırma sürecidir.[14] Bu doğrultuda, her fotoğrafın düz ve yan anlam katmanları çözümlenmiş, imajın temsil ettiği genel anlam, toplumsal cinsiyet rolleri, üretim emeği ve savaş dönemi bağlamı üzerinden değerlendirilmiştir.

[10] Rose, *Visual Methodologies*, p. 62-63.
[11] Marion G. Müller (2011). "Iconography and Iconology as A Visual Method and Approach", *The Sage Handbook of Visual Research Methods,* Eds. E. Margolis, & L. Pauwels, London: Sage Publications, p. 294.
[12] Terry Barrett (2000). *Criticizing Photographs An Introduction to Understanding Images,* New York: The McGraw-Hill Companies, p. 15, 26.
[13] Bu tablo, yazar tarafından ilgili görsel üzerine yapılan teknik çözümlemeler temel alınarak hazırlanmıştır.
[14] Roland Barthes (2016). *Göstergebilimsel Serüven,* Çev. Mehmet Fırat, Sema Fırat, İstanbul: Yapıkredi Yayınları, s. 84-85; John Fiske (2003). İletişim Çalışmalarına Giriş, Çev. Süleyman İrvan, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, s. 115-118.

Görsel Unsur	*Düz Anlam (Denotatif)*	*Yan Anlam (Konotatif)*	İmajın Temsil Ettiği Anlam
Beyaz önlük giyen kadınlar	Giysi diken kadın işçiler	Hijyen, saflık, düzen ve görev bilinci	Kadının hem üretici hem de düzen sağlayıcı rolü
Çocuk işçiler (özellikle kız çocukları)	Kadınlarla birlikte çalışan çocuklar	Toplumsal cinsiyet aktarımı, erken yaşta sorumluluk	Vatan için erken yaşta özveri, kuşaktan kuşağa aktarılan fedakârlık
Siyah çarşaf ve peştamal	Geleneksel kıyafetli kadınlar	Mahremiyet, kültürel aidiyet, gelenek	Kadının kültürel kimliğiyle savaş ekonomisine dâhil olması
Dikiş makineleri ve el işçiliği	Üretim araçları	Teknik bilgi ve emeğin birleşimi	Kadının geleneksel becerilerinin savaş üretimine yöneltilmesi
Kadrajdaki ciddi yüz ifadeleri	Kameraya bakan ciddi kadınlar	Sorumluluk, kararlılık, duygu bastırımı	Kadının duygularını bastırarak kolektif görev bilinciyle hareket etmesi
Erkek denetleyici figürler	Ayakta duran takım elbiseli erkekler	Otorite, güvenlik, ataerkil yapı	Kadın emeğinin kontrol ve düzen içinde gerçekleştiği ataerkil bağlam
Üretim yapan üç kuşaktan kadınlar	Yaşlı, genç ve çocuk kadın figürleri	Topyekûn mücadele, kuşaklar arası dayanışma	Aile içi üretimin ordu hizmetine dönüştürülmesi
Eldivensiz çalışmak	Koruyucu ekipman olmadan üretim	Yetersizlik, özveri, sağlık riski	Kadının sağlığını riske atacak kadar ülkesine bağlı olması
Pres makineleri ve mühimmat kutuları	Endüstriyel araçlar ve mühimmat	Savaşın ciddiyeti, endüstriyel dönüşüm	Kadının emek gücünün savaş makinesine entegre edilmesi
Kamera açısı ve kadraj düzeni	Dar mekânlar, kalabalık iş sahneleri	Zor şartlarda üretim	Fiziksel koşulların zorluğuna rağmen azim ve kolektif çaba

Yukarıdaki tablo ışığında çalışmanın ana kaynağı olan Millî Mücadele döneminde cephe gerisindeki faaliyetlere dair bulgular değerlendirildiğinde, görsel temsillerin ikili bir amaca hizmet ettiği görülmektedir. Fotoğraflar, savaş zamanı kadınların emeğini ve artan rolünü belgelemekle birlikte, aynı zamanda vatansever kadın işçinin idealize edilmiş imajını da yansıtmaktadır. Bu imgelerde kadınlar, ulusal mücadelenin ahlaki ve maddi temelinin ayrılmaz bir parçası olarak tasvir edilmiştir. Bu tür imajlar, milliyetçi ideolojinin dâhilinde olsa da kadınların kamusal alana katılımının meşruiyetini pekiştirmiştir.

A. Askeri Malzeme Üreten Türk Kadını

Bir ülkenin sahip olduğu kaynakların savaş malzemeleri, teçhizat ve gıda üretimine yönlendirilmesi ve bunların stoklarının artırılması, savaş ekonomisi olarak tanımlanır. Ancak Millî Mücadele yıllarında, Anadolu'daki ilkel üretim tekniklerine sahip tarım işletmelerinin bu savaş ekonomisine anlamlı bir katkı sağlaması neredeyse imkânsızdı.[15] Nitekim Millî Mücadele başladığında, Anadolu parçalanmış bir vaziyetteydi ve yorgun, yoksul bir halka sahipti. Bu zorlu süreçte, Anadolu'nun insanları beşeri, sosyal, ekonomik ve sağlık açısından kısıtlı ve çetin koşullar altında yaşam mücadelesi vermiştir.[16]

[15] Alptekin Müderrisoğlu (2013). *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları,* Ankara: AKDTYK ATAM Yayınları, s. 265.
[16] Tevfik Çavdar (2001). *Millî Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm,* C. II, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, s. 96.

Mondros Mütarekesi'nin 30 Ekim 1918'de yürürlüğe giren ağır maddeleri, Anadolu'yu ekonomik açıdan büyük ölçüde güçsüz ve yetersiz bir duruma düşürmüştür.[17] Bu süreçte, Anadolu'da sanayi üretiminde ciddi bir işgücü ve teknik altyapı eksikliği gözlenmekteydi. Yalnızca Amerikan bezi gibi dokuma ürünleri üreten birkaç atölye, İzmir, Çukurova ve Antep gibi işgal altındaki bölgelerde faaliyet gösterebilmekteydi. Mütareke koşulları gereği, 200 bin piyade silahının mekanizmaları ile topların kamaları İtilaf Devletlerine teslim edilmişti. Ayrıca, geniş kapsamlı cephanelere el konulması ve ülkede mevcut mühimmat parçalarını bir araya getirecek yeterli personelin bulunmaması da bu dönemin temel sorunları arasında yer almıştır.[18]

Anadolu'nun kısıtlı kaynaklarının yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı'nda yaşamını yitiren ve Millî Mücadele sırasında cephede bulunan erkek nüfusunun yerini alan kadınların sorumlulukları da artmıştır. Bu durum sonucunda, İstanbul'daki Osmanlı kadınlarının büyük bir kısmı dul kalarak hayata tutunmaya çalışmıştır. Bu kadınlar, gündelikçi, çamaşırcı ve dikişçi gibi pozisyonlarda çalışarak ailelerinin geçimini sağlamak mecburiyetinde kalmışlardır.[19]

Millî Mücadele döneminde, köylü kadınlarının karşılaştığı büyük zorluklar gözler önüne serilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı yıkım ve derin yoksulluk nedeniyle, kadınlar hayata tutunmak için olağanüstü çabalar sarf etmek zorunda kalmışlardır. Bu zorlu koşulların çarpıcı bir göstergesi olarak, at dışkısından arpa taneleri toplayıp bunları temizleyerek öğütüp ekmek yapmalarından da bahsedilmiştir.[20] Bu dikkat çekici davranış, savaştan geriye kalan yetim ve öksüz çocukları besleme mücadelesi veren Türk kadınının Millî Mücadele sırasındaki fedakâr ve cefakâr imajını teyit etmektedir.

Millî Mücadele'nin başlangıcında, halkı işgal güçlerine karşı koruyan ve işgal bölgelerine yakın yerleri bizzat yöneten Kuvayı Millîye ordusuna, halk tarafından yaklaşık bir yıl boyunca destek sağlanmıştır. Bu destekler, *Nakdi ve Ayni Teberru (para ve mal bağışı)* adı altında orduya verilen para ve mal şeklindeki bağışlardan oluşmaktaydı.[21]

1919 yılında başlayan bu ikmal hareketliliği ve hizmetleri, Sakarya Meydan Muharebesi öncesinde ordunun gıda, giysi, askeri malzeme ve ulaşım aracı ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla TBMM tarafından 7-8 Ağustos 1921'de çıkarılan *Tekâlif-i Millîye Emirleri* ile daha sistematik bir yapıya dönüştürülmüştür. Ayrıca bu emirlerin uygulanmasına karşı çıkanların İstiklal Mahkemeleri'nde cezalandırılmasına ilişkin kararın 9 Ağustos 1921'de *Hâkimiyet-i Millîye* gazetesinde yayımlanması, Millî Mücadele'nin ikmal ve lojistik alanında yaşanabilecek aksaklıklara karşı alınmış bir önlem niteliğindedir.[22]

---

[17] Seha L. Meray, Osman Olcay (1977). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler),* Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, s. 1-5.

[18] Şevket Süreyya Aydemir (1976). *Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919).* C. II, İstanbul: Remzi Kitabevi, s. 471.

[19] Türk, Ermeni, Rum ve Yahudi dul kadınlarının barınma, sağlık, eğitim ve iş ihtiyaçları artış göstermiştir. Mabelle C. Phillips (1995). "Dul Kadınlar", İstanbul 1920, Ed. Clarence Richard Johnson, Çev. Sönmez Taner, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 254.

[20] Yurdakul Yurdakul (2009). *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar,* İstanbul: Truva Yayınları, s. 55.

[21] *Nakdî ve Aynî Teberru*, görünürde gönüllü bir para ve mal bağışı anlamı taşısa da uygulamada vergi benzeri bir mali yükümlülük işlevi görmüştür. Devlet otoritesine dayanan vergi, hukuken zorunlu bir ödeme biçimi iken, Kuvâ-yi Millîye döneminde bu zorunluluk "vergi" terimiyle değil, meşruiyet ve toplumsal kabulü artırmak amacıyla "teberru" (bağış) kavramı aracılığıyla ifade edilmiştir. Bu durum, dönemin olağanüstü koşulları içinde gönüllülük söylemiyle zorunluluk pratiği arasında kurulan sembolik bir dengeyi yansıtmaktadır. Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları,* s. 164-165.

[22] Serpil Sürmeli (1998). *Millî Mücadele'de Tekâlif-i Millîye Emirleri,* Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s. 61-165; Mustafa Kemal Atatürk (1969). *Nutuk*, C. II, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, s. 615-617; Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları,* s. 353-355.

Millî Mücadele döneminde yaşanan muharebelerde, lojistik ve ikmal desteği büyük ölçüde Anadolu'nun iç kesimlerinden sağlanmıştır. Doğu bölgesi, ulaşım yetersizlikleri nedeniyle Batı'ya yeterli katkıyı sunamamıştır. Bu doğrultuda, Ankara, Konya, Kayseri, Sivas, Yozgat ve Çorum illeri, ordunun ekonomik gereksinimlerini karşılamada önemli rol oynamıştır.[23]

1. Giysi Üretimi

Millî Mücadele döneminde, Anadolu'da dokumacılık için yeterli ham madde bulunmasına rağmen, bu alanda bir sanayinin olmaması askerlerin giysi ihtiyaçlarının karşılanmasını zorlaştırmıştır. Ordudaki birliklerin sayısının her geçen gün artmasıyla birlikte, askerlere silah temin etmek kadar kıyafet sağlamak da büyük önem taşımıştır. Bu kritik ihtiyacın karşılanmasında, cephe gerisinde askerî üretimde çalışan kadınlar öncülük etmiştir.[24] Askerî giysi üretimini belgeleyen fotoğraflar incelendiğinde, farklı yaş gruplarından kadınların bir araya gelerek düzenli bir şekilde çalıştıkları açıkça görülmektedir.

Fotoğraf 1: *TİTE Arşivi*, FK34G2B2-1.

Bu bağlamda bir dikiş atölyesinde dar açıyla çekilen 1 numaralı fotoğraf, yukarıda belirtilen durumun somut bir görsel karşılığıdır. Bu dar açılı fotoğrafın ön planında, beyaz önlükler giymiş kadınlar ve bir genç kız yer almaktadır. Kadınların yaş aralıkları oldukça farklılık göstermekle birlikte, başlarında Anadolu'ya özgü motifli beyaz kumaşlardan yapılmış örtüler bulunmaktadır. Odanın duvarına asılı basma kumaştan elbiseler ve torba

[23] *Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)* (1975). C. VII, Ankara: Genelkurmay Basımevi, s. 212.
[24] Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları,* s. 270.

çarşaflar, bu kadınların kırsal kesimden geldiğini düşündürmektedir.[25] Kadınlar, ordu için giysi dikerken yüzlerindeki yorgun ve düşünceli ifadeyi de dışa vurmaktadır. Ancak aralarında, dikiş diken küçük bir kız çocuğunun tebessümü dikkat çekmektedir. Çalışmaya yoğunlaşan kadınların objektife bakmamaları, zamanı verimli kullanma çabalarını ortaya koymaktadır.

Fotoğrafın dikkat çekici bir diğer ayrıntısı, ayakta duran genç kadının ciddi tavrıdır. Bu kadının ustabaşı konumunda olduğu anlaşılmakta, bu durum da üretimin belli bir denetim ve düzen çerçevesinde yürütüldüğünü göstermektedir. Böylece fotoğraf, gelişigüzel bir üretim değil, sistemli bir çalışmanın varlığını belgelemiştir. Arka plandaki odada dikiş makineleriyle çalışan kadınlar da görülmektedir. Böylelikle atölyedeki iş bölümü belirgindir: bir yanda el emeğiyle diğer tarafta makinelerle üretim yapılmaktadır. Kadınlar, faaliyetlerini yürütürken belirli bir düzene uymakta ve nizamı korumaktadır. Fotoğrafı çeken kişinin mekânın darlığına rağmen farklı yaş gruplarından kadınların aynı ürünü farklı yöntemlerle ürettikleri sahneyi kadraja sığdırması, üretimdeki çeşitliliği ve kolektif çabayı gözler önüne sermektedir.

Millî Mücadele döneminde gece gündüz ordu için giysi üretimine devam eden kadınlar, bu fotoğraf aracılığıyla yalnızca annelik rollerini değil, aynı zamanda fedakâr ve vatansever yönlerini de görünür kılmıştır. Atölyeler ve fabrikalar, yaşamlarının merkezine dönüşen mekânlar hâline gelmiştir. Kız çocuklarını dahi üretim sürecine katan annelerin gerek ailelerine gerekse orduya duydukları bağlılık, fotoğrafın kadrajına güçlü bir şekilde yansımaktadır.

Bu bağlamda, Millî Mücadele dönemine tanıklık eden Sovyet diplomat Semyon İvanoviç Aralov'un anıları da dikkat çekicidir. Aralov, Konya'da bulunduğu sırada harp sanayi fabrikaları ve otomobil tamir atölyelerinde çalışanların sergilediği özveriyi aktarmıştır. Anadolu'nun yokluk koşullarına rağmen halkın bu alanlarda postal, elbise, silah ve kılıç üreterek orduya destek verdiğini vurgulamıştır. Ayrıca Konya Tiyatrosu binasının imalathaneye dönüştürüldüğünü, hatta yapının üç balkonunun dokumacılık, elbise dikimi ve çizme imalatı için ayrı ayrı kullanıldığını belirtmiştir.[26]

Bunun yanı sıra cephe gerisinde kurulan giysi atölyelerinde yalnızca köy ve kasaba kadınları değil, İstanbul'dan ya da Anadolu'nun şehirli kesiminden gelen kadınlar da görev almıştır. Bu kadınların çoğu, siyah çarşaf ve peçe ile tek tip bir giyim tarzına sahiptir. Ancak üretim ortamı oldukça kısıtlıdır, yalnızca bir dikiş makinesi ve yoğun el emeğiyle gerçekleştirilen çalışmalar, askerî üniformaların zorlu koşullar altında hazırlandığını göstermektedir. Bu durum, kadınların savaşın gerektirdiği fedakârlıklara nasıl uyum

[25] İstanbul'da yaşayan Müslüman kadınların dış giyimi ağırlıklı olarak ferace ile yaşmaktan oluşmuştur. Kırsal bölgelerde ise kadınlar çoğunlukla siyah tiftikten dokunmuş kumaşları tercih ederken, ekonomik durumu daha iyi olanlar ince dokumalı kumaşlar ya da ipekten yapılan kıyafetler kullanmıştır. Şehirlerde siyah ferace ve yaşmak temel dış giyim unsurları olarak öne çıkarken, kasaba ve köylerde yaşayan dar gelirli kadınlar dış giyimde beyaz patiskaya yönelmiştir. Lucy M. J. Garnett (2009). *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Oğlak Yayıncılık, s. 499-500.

[26] Semyon İvanoviç Aralov (2010). *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923,* Çev. Hasan Ali Ediz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 101.

sağladığını ve elverişsiz koşullara rağmen üretimi sürdürdüklerini ortaya koymaktadır.[27]

Fotoğraf 2: *TİTE Arşivi,* FK21G72B72.

Öte yandan giysi üretim atölyesine ait 2 numaralı fotoğraf, dar açıyla çekilmiş olmasına rağmen oldukça net bir görüntü sunmaktadır. Kadrajın büyük kısmını genç kızların doldurduğu dikkat çekmektedir. Arka plandaki dağınık görünüm ise atölyede yoğun ve sürekli bir üretim sürecinin yaşandığını göstermektedir. Üniformanın bir parçası olan sak (tozluk) kılıflarını dikmekte olan bu genç kızlar, siyah renk önlükler giymiştir. Başörtülerini ense hizasında bağlama biçimi ise şehirli kadınların tarzını hatırlatmaktadır.

Fotoğrafın genelinde, kadınların yoğun bir tempo içinde çalıştıkları açıkça görülmektedir. Yüz ifadeleri, cephe gerisinde ve imalathanelerde farklı yaş gruplarına mensup kadınların disiplinli, özverili ve kararlı bir emek ortaya koyduklarını yansıtmaktadır.

Alptekin Müderrisoğlu'nun ifadelerine göre Millî Mücadele döneminde Anadolu kadını, cephedeki babaları, oğulları, kocaları ve diğer erkek yakınlarının başka bir evdeki gelin, kız veya anne tarafından hazırlanan giysilerle üşümeyeceklerini ve korunacaklarını

[27] Osmanlı Devleti'nde savaş yıllarında kadınların giyim tarzı ve imajı, ekonomik ve sosyal gelişmelerin etkisiyle değişim göstermiştir. Peçe tamamen terk edilmese de sembolik bir kullanıma dönüşmüş, özellikle şehirli kadınlar yüzlerini kısmen kapatmakla yetinmiştir. Bu hareket köylü kadınların da desteğiyle güç kazanmıştır. Bir kısım kadın ise Avrupa ve Rus modasından etkilenerek karma stiller oluşturmuştur. Geleneksel peçe-çarşaf yerine, çene altından ya da enseden bağlanan örtüler yaygınlaşmış; başörtüsü ise daha çok günlük pratik bir tercih olarak kullanılmıştır. 19. yüzyıl sonuna kadar kadınların dış kıyafeti ferace, yaşmak ve terlikten oluşurken, zamanla bunun yerini belden sıkılan torba çarşaf ve ardından etek-pelerin ikilisi almıştır. Bkz. Nora Şeni (1993). "19. Yüzyıl Sonunda İstanbul Mizah Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar,* Haz. Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 60-62; Niyazi Berkes (2010). *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 445; Ahmet Emin Yalman (1930). *Turkey in the World War.* London: Yale University Press, s. 237; Bernard Caporal (1999). *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını.* C. I, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, s. 145-146.

biliyordu.[28] Bu tespitlerden anlaşıldığı üzere Anadolu kadını, üretim sürecini sadece teknik bir görev olarak değil, aynı zamanda derin bir duygusal sorumluluk olarak da üstlenmiştir. Kadınlar, cephedeki yakınlarını düşünerek gerçekleştirdikleri her işte vatan sevgilerini ve aile bağlarını yoğun bir şekilde hissetmiş, bu sayede faaliyetlerini içselleştirerek çok daha anlamlı bir çabaya dönüştürmüştür.

Fotoğraf 3: *ATASE Arşivi*, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 110.

Diğer taraftan giysi üretim atölyesine ait 3 numaralı yukarıdaki fotoğraf, önceki bilgilerin görsel bir karşılığı olarak, çeşitli yaş gruplarından kadınları göstermektedir. Arka plandakiler orta yaşlıyken, ön plandakiler daha gençtir. Çalışma ortamının oldukça elverişsiz olduğu, kadınların yere oturarak el işçiliği yaptıkları görülmektedir. Nitekim bu detaylar Millî Mücadele dönemindeki zorlu şartları kanıtlamaktadır. Hatta her bir kadının "ülkem için ne yapabilirim?" sorusuna odaklanmış olduğu izlenimi vermektedir.

2. Mühimmat Üretimi

Millî Mücadele döneminde Türk Ordusu'nun silah ihtiyacı, farklı kaynaklardan sağlanmıştır. Kaynaklara göre bu tedarik yolları arasında İstanbul'daki depolardan kaçırılan silahlar, cephelerden toplananlar, Sovyet Rusya'dan alınan yardımlar ve işgal ordularından kalan silahlar bulunmaktadır.[29] Bu yöntemlerle elde edilen mühimmat, ordunun savaş gücünü desteklemede önemli rol oynamıştır.

Yukarıdaki yöntemlerle elde edilen mühimmatın yanı sıra, halkın atölyelerde önceki savaşlardan geriye kalan silah parçalarını onarmasıyla da ihtiyaç karşılanmıştır. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı'ndan kalma silahların ve topların onarımı ile mühimmat parçalarının birbirine uydurulması, İstanbul'daki İmalat-ı Harbiye işçilerinin

[28] Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları,* s. 359.
[29] *Türk İstiklal Harbi,* C. VII, s. 246-269.

Erzurum, Eskişehir, Ankara, Keskin, Kayseri ve Konya şehirlerinde kurduğu atölyelerde gerçekleşmiştir.[30] Osmanlı Devleti'nin önemli kurumlarından biri olan İmalat-ı Harbiye Mektebi, ordunun mühimmat sanayisine usta ve işçi yetiştirmiştir. Millî Mücadele'nin zor yıllarında Adapazarı'na, Ankara'ya ve Eskişehir'e taşınan tezgâhlar ile ekipmanlar orduya üretim yapmak için kullanılmıştır.[31]

Millî Mücadele döneminde orduya fayda sağlamak için her alanda varlığını ve gayretini gösteren halk, küçük imalathanelerde silah üretmiş, bozuk ve eski silahları onarmıştır.[32] Nitekim bu dönemde Yunan Ordusunun Anadolu'nun iç kesimlerini işgal etme tehlikesine karşı önlem olarak Adapazarı'ndaki araç fabrikasından sökülen tezgâhlar, Eskişehir'de ve Ankara'da bulunan atölyelere taşınmıştır. Burada topların kullanışlı hale gelmesi için nişangâh ve kama üretilmiş, ayrıca mermiler ve hartuçlar da tamir edilmiştir. 4 Eylül 1921 tarihinde Ankara'ya bağlı olan *Keskin*'de kurulan tamirhanede ise tüfek onarım işleri, yapılmıştır.[33]

Millî Mücadele döneminde, Güneydoğu bölgesinde de mühimmat üretimi ve onarımı faaliyetleri yoğun bir şekilde sürdürülmüştür. Özellikle Antep muharebeleri sırasında, kentteki mühimmat fabrikasında kadınlar, çocuklar, kimsesiz kadınlar, sakatlar ve cepheye gidemeyenler gibi farklı kesimlerden pek çok kişi, eski silahları gece gündüz demeden onararak büyük bir çaba sarf etmiştir.[34]

Fotoğraf 4: *ATASE Arşiv*i, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 004.

[30] *Türk İstiklal Harbi,* C. VII, s. 121.
[31] Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal,* C. II, s. 472.
[32] Ayrıntılı bilgi için bkz. Eyüp Durukan (1940). *Askeri Fabrikalar Tarihçesi,* Ankara: Askeri Fabrikalar Basımevi, s. 143; *Türk İstiklal Harbi,* C. VII; Çavdar, *Millî Mücadele'ye Başlarken,* C. I, s. 78.
[33] "Mümtaz Topçu Emekli Albay Merhum Ali Seyfi Taner'in Hatıra Notları", *Makina ve Kimya Endüstrisi Gazetesi,* 15 Ocak 1960, s. 3; Ersoy Zengin (2017). "Millî Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları", *Mavi Atlas,* 5/1 s. 215.
[34] Hulki Saral, Tosun Saral (1970). *Vatan Nasıl Kurtarıldı,* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 347-348.

Bu doğrultuda mühimmat üretiminin yapıldığı atölyede çekilen 4. fotoğrafta, masanın sol ve orta kısmında orta yaşlı kadınların, sağ tarafında ise genç bir kızın çalıştığı görülmektedir. Bu kişiler, masanın etrafında İngiliz yapımı piyade tüfeklerine mermi yerleştirmektedir. Orta yaşlı kadınlar, Anadolu motifleri taşıyan geleneksel kıyafetlerini siyah çarşafla kamufle ederken, başörtülerini yüzleri açık kalacak şekilde çene altından bağlamışlardır. Genç kız ise çarşaf giymemekle birlikte, başını renkli bir peştamal ile örtmüştür; bu durum, o dönemde Anadolu kadınlarına özgü kıyafet ve örtünme modellerinin yaş gruplarına göre farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Kısıtlı imkânlarla ordu için üretim yapan işçi kadınların ve genç kızların fedakâr ve üretken yönleri fotoğrafın kadrajına yansımıştır. Kadınlar, bu faaliyeti gerçekleştirirken oldukça ciddi ve profesyonel bir duruş sergileyerek, Millî Mücadele kapsamındaki işlerine olan özverilerini ortaya koymuşlardır, zira bu yıllarda zaman kavramı onlar için son derece değerlidir. Fotoğrafı çeken kişinin vermek istediği mesaj, kadraja yerleşen görüntüyle net bir şekilde aktarılmıştır.

Fotoğraf 5: *ATASE Arşivi*, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 042.

Önceki görüntüyle mekân bağlamında benzerlik gösteren 5. fotoğrafta ise yaşlı, orta yaşlı, genç ve çocuk olmak üzere yedi kadın, mermi çekirdeklerini kovanlara yerleştirerek elle presleme işlemi yapmaktadır. Bu durum, ordunun günlük ihtiyacına göre mühimmat ürettiklerini ve rutin bir faaliyet içinde olmadıklarını göstermektedir. Bu kadınların giyimleri incelendiğinde, orta ve genç yaştaki kadınların siyah çarşaf giyerek yüzlerini açıkta bırakacak şekilde örtündükleri, masanın sağındaki çarşaflı kadının yüzünün ise kısmen açık olduğu görülmektedir. Yanında ayakta çalışan kız çocuğu ise, yüzünü ve saçlarını görünür bırakacak şekilde desenli bir yemeni örtüyü bağlamıştır.

Sağ tarafta ayakta duran ve objektife çekinmeden bakan yaşlı kadın, beyaz renkli ve desenli bir örtüyü yanağının altına doğru geleneksel bir biçimde bağlamıştır. Ortada oturan

çarşaflı orta yaşlı kadın, objektife oldukça doğal ve hafif bir tebessümle bakmaktadır. Bu yaşlı kadının yanında oturan genç kızın ise sade, beyaz renkli bir örtüyü boynuna doğru bağladığı görülmektedir. Genç kadınlar ve kızlar daha çekingen ve acemice çalışırken, orta yaşlı ve yaşlı kadınların daha tecrübeli ve rahat bir şekilde üretim yapmaları, kuşak olarak daha fazla savaş yaşamış olmaları ve benzer faaliyetleri daha önce gerçekleştirmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu fotoğraf, kızlarını, gelinlerini ve torunlarını yanına alarak vatana hizmet eden, üretken ve anaç kadınlarla dolu bir Anadolu'nun varlığını temsil etmektedir.

Fotoğraf 6: *TİTE Arşivi*, FK36G32B32.

Öte yandan dar açıyla çekilen 6. fotoğraf ise önceki mekânlardan farklı olarak bir fabrikada çekilmiştir. Fotoğrafın odak noktasında, silah parçalarını onarma ve temizleme işlemini gerçekleştiren orta ve genç yaş grubundan üç kadın yer almıştır. Ortada duran kadın, duruşu ve diğerlerinden farklı önlüğüyle tecrübeli bir ustabaşı imajı çizmektedir. Sağ ve sol tarafta çalışan kadınlar, önceki fotoğraflardakilerden farklı olarak çarşafsızdır ve desenli elbiseleri ile başörtülerini bağlama şekilleri, onların kasabalı ya da şehirli olduğunu düşündürmektedir. Bu kadınlar, işlerine hâkim, profesyonel bir görünüm sergilemektedir. Arka planda ayakta çalışan orta yaşlı bir erkek, kadınların erkeklerle aynı ortamda çalıştığına dair önemli bir detay sunmaktadır. Kadınlar, silah parçalarını onarırken yüzlerinde yorgunluk belirtileri taşısa da, Millî Mücadele için sürdürdükleri üretkenliklerinden ödün vermemişlerdir.

Fotoğraf 7: *TİTE Arşivi,* FK37G81B81.

Yukarıda yer alan 7 numaralı fotoğrafta, yine genç, yaşlı ve çocuk olmak üzere farklı yaş ve cinsiyet gruplarından bireyler bir arada bulunmaktadır. Yüksek kontrast ve kişilerin yüz ifadeleri, fotoğrafın sıcak bir mevsimde çekildiğini düşündürmektedir. Dar açıyla çekilen bu görüntüde, amatör bir tezgâhta silah üretiminin gerçekleştirilmesi yer almaktadır. Ön plandaki kişiler incelendiğinde, yaşlı bir erkek ve erkek çocuğun mühimmat üretimine yönelik bir çalışma içinde oldukları görülmektedir. Sol tarafta tezgâhta çalışan genç erkek silah parçalarını onarırken, orta yaşlı bir erkek barut üretimi yapmaktadır. İşlerine son derece yoğunlaşmış bu erkekler, şehirli bir imaj sergilemekte ve İmalat-ı Harbiye'de yetişmiş usta ve çıraklar oldukları tahmin edilmektedir.

Orta kısımda ise koyu renk elbiseli ve başı açık, farklı yaşlarda iki kız çocuğu görülmektedir. Onların da mühimmat üretimiyle ilgili bir işle meşgul oldukları kesindir. Sağ tarafta, erkek çocukların demir parçalarını kullanarak bir işlemi tamamlamaya çalıştıkları izlenmektedir. Giysilerinden kasabalı/köylü oldukları tahmin edilen bu kişiler, mühimmat atölyesi olarak kullandıkları bu alanda, sıcak ve güneşli bir havada zorluklar içinde yoğun bir şekilde çalışmaktadırlar. Bu fotoğrafın kadrajı, şartların kısıtlılığını ve her yaş ve cinsiyet grubundan insanın vatanseverliğini ve topyekûn mücadelesini açık bir şekilde sergilemektedir.

Aslında Millî Mücadele döneminde, mühimmat üretimi yalnızca İç Anadolu ile sınırlı kalmamıştır. Bu duruma örnek olarak, Erzurum'da bulunan Nuri Paşa'nın 1 Nisan 1921 tarihinde, Moskova'daki kardeşi Enver Paşa'ya gönderdiği mektupta yer alan bilgiler bunu kanıtlamıştır. Nuri Paşa, mektubunda Erzurum'da "İş Ocağı" adıyla terk edilmiş makineleri tamir ettirerek büyük bir imalathane kurduğunu belirtmiştir. Eldeki metruk

malzemenin bolluğunu vurgulayarak, bu malzemeleri işleyerek Anadolu sanayisinin ilerlemesi için gereken sermayenin sağlanabileceğine inandığını ifade etmiştir. Nuri Paşa, ayrıca Ocağın Trabzon ve Erzincan'da şubelerinin kurulmasını, kırık otomobillerin tamir edilerek Erzurum-Trabzon ve Horasan-Karakilise arasında otomobil kollarının işletilmesini ve Sarıkamış'taki terk edilmiş birkaç hizar fabrikasının Rize ormanlarına naklini de teklif etmiştir. Mektuba göre, Erzurum İş Ocağı kurulmuş, Ermenilerden ele geçirilen 12 milyon İngiliz fişeğini analiz etmek için bir makine yapılmış ve başarı sağlanmıştır. Boş kovanları doldurmak için de makinelerin üretildiği ve dökümhanenin günde 120 metre kumaş ürettiği bilgisi verilmiştir.[35]

Ayrıca Semyon İvanoviç Aralov'un anılarında belirttiğine göre İmalat-ı Harbiye fabrikasında ordu için top, tüfek gibi hayati öneme sahip silahlar onarılıyor, süngüler bileniyor ve kılıçlar yapılıyordu. Bu işlemlerin oldukça ilkel yöntemlerle gerçekleştirildiği de vurgulanmıştır. Hatta Aralov, otomobil parkında Almanlar tarafından bırakılmış veya terk edilmiş araçların en gerekli parçalarının alınarak kullanıldığını da ifade etmiştir.[36] Keza Anadolu halkı elinde bulunan her mekanik parçayı, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere değerlendirmiştir.

Nitekim 1921 yılının başlarından itibaren atölyelerde, her muharebenin ardından topların büyük bir kısmı da tamir edilmiştir. Aynı yıl içinde yeniden açılan tüfek ve mermi imalathaneleri sayesinde, yaklaşık 1,5 milyon piyade fişeği ve 400 binden fazla top mermisi değişimi ve onarımı gerçekleştirilmiştir. 1922 yılının ilk aylarında ise el bombası üretimine başlanmış ve bu el bombalarından 10 binden fazlası cepheye sevk edilmiştir. Bu sayısal verilerle tespit edilen mühimmat ihtiyacı ve kullanımı, Millî Mücadele'nin ciddiyetini bir kez daha ortaya koymuştur.[37]

Fotoğraf 8: *ATASE Arşiv*i, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 065.

[35] Masayuki Yamauchi (1995). *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a,* İstanbul: Bağlam Yayıncılık, s. 172.
[36] Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının, s.* 101.
[37] Zengin, "Millî Mücadele Yıllarında", s. 213.

Geniş açıyla çekilen mühimmat imalathanesine ait 8 numaralı fotoğraf incelendiğinde, yine yaşlı, genç ve çocuk olmak üzere farklı yaş gruplarından kadınlar ve erkekler bir aradadır. Objektife daha yakın mesafede bulunan bir tartıdan, malzemelerin belirli ölçülerde ve kontrollü olarak üretildiği anlaşılmaktadır. Çoğunluğu kadınların oluşturduğu bu fabrikada, yaşlı ve orta yaşlı kadınlar sağ tarafta, genç ve çocuk kızlar ise sol tarafta faaliyet göstermektedir. Yetişkin kadınlar objektife bakmadan işleriyle meşgulken, genç ve çocuk yaş grubundan kızlar oldukça kendinden emin bir duruşla objektife bakmaktadır. Orta kısımda ayakta duran kalpaklı, takım elbiseli ve kravatlı erkeklerin imalathane görevlileri olarak denetim ve takip işlerini yürüttükleri, fesli erkeklerin de ustabaşı olarak görev aldığı söylenebilir.

Bu fotoğraf, her yaş grubundan kadın ve erkeğin mühimmat üretiminde yoğun bir tempoyla çalıştığını göstermektedir. Bunun yanı sıra ağır işlerin kadınlar, daha hafif işlerin ise genç kızlar ve çocuklar tarafından yapıldığı sonucuna ulaşılmaktadır. Genellikle kadın ve erkeklerin ayrı ortamlarda çalıştığı bilinse de bu fotoğraf, olağanüstü durumlarda kadın ve erkeklerin aynı ortamda, birlikte ordu için üretim yaptığını gözler önüne sermektedir.

Fotoğraf 9: *TİTE Arşivi*, FK37610B10.

Dar açıyla çekilmiş mühimmat üretimini içeren 9 numaralı fotoğrafta ise altı kadın ve bir erkek sandıklara mermi stoklamaktadır. Genç yaş grubuna ait bu kadınlar, reyonlarda bulunan mermileri cepheye gönderilecek küçük sandıklara düzenli bir şekilde istiflemektedir. Giydikleri desenli elbiselerden ve basit kumaşlardan üretilen desenli ve kenarları oyalı yemeni adındaki örtülerden, bu kadınların kasabalı oldukları anlaşılmaktadır.

Kadınlar, objektife bakmadan çalışmakta ve işlerine son derece yoğunlaşmışlardır. Genç kadınların objektife bakmaması, ya kendiliğinden gerçekleşen bir çekimden ya da dönemin geleneksel yapısından kaynaklanmaktadır. Yüzü objektife dönük olmayan kadınların yaş ortalamaları ve duruşları hakkında kesin bilgi edinilemese de, giysilerinin modelinden yola çıkarak, diğer kadınlarla benzer sosyo-ekonomik statülere sahip oldukları çıkarımı yapılabilir. Yüzü kısmen görünen, ayakta duran kravatlı ve önlüklü orta yaşlı erkek, ustabaşı olarak kadınların yaptığı işi kontrol etmektedir. Bunun yanı sıra kadınlar, önceki fotoğraflarda görüldüğü üzere bu fabrikada da önlüksüz ve eldivensiz çalışmışlardır.

Kadın ve erkek, örgütlü bir üretim gerçekleştirerek vatanseverlik nosyonunu ön plana çıkarmışlardır. Çemberlere mermi yerleştiren bu kadınların işlerini ciddiyetle yürütmesi ve zaman kaybetmeden ordunun mühimmat ihtiyacını karşılama çabaları, her yere yetişmeye çalışan emektar Türk kadını imajını ortaya çıkmaktadır.

Fotoğraf 10: *TRT Arşivi,* Türk Milletinin Kurtuluş Savaşı Hazırlığı, Video Görüntüsü, *04.51.*

Video görüntüsünden fotoğrafa dönüştürülen 10. kare, mühimmat üretimini içeren dar açılı bir görseldir. Bir genç kadın ve orta yaşlı bir erkek, daha önce kadınların çemberlere yerleştirdiği mermi çekirdeklerini makineyle baskılamaktadır. Hızlı presleme makinesinin varlığı dikkat çekici olup, bazı mühimmat atölyelerinde bu işlemlerin elle gerçekleştirildiği göz önüne alındığında, tüm üretim alanlarının yeterli araç ve gerece sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Mühimmat üretiminde en zor işlemlerin genellikle genç-orta yaşlı erkekler ve kadınlar tarafından gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Mermi basma işlemini yapan kadın, önceki fotoğraflardaki kadınlara benzer bir kıyafet ve örtü ile çalışmaktadır. Saçları kısmen açıkta bırakan, boyundan başa doğru dolanan bu örtünme şekli, tamamen Anadolu

kadınına özgüdür. Kadına yardım eden erkeğin, önceki fotoğraflarda görülen erkeklerle benzer şekilde takım elbiseli, kravatlı ve kalpaklı imajından, üretim denetiminden sorumlu bir görevli olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde askeri üretimde hem ustabaşı hem de işçi olmak üzere iki ayrı erkek profili belirginleşmiştir.

Millî Mücadele dönemine ait mühimmat üretim fotoğraflarında dikkat çeken nokta, genellikle kadınların eldiven takmadığı ve büyük çoğunluğunun önlük giymediği olmuştur. Bu durum, o dönemin ekonomik yoksunlukları nedeniyle fabrikalarda çalışırken gerekli koruyucu dış giysilerin sağlanamamasıyla açıklanmaktadır. Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı sırasında mühimmat üreten kadınların ellerini ve yüzlerini koruyacak kamuflaj malzemeleri kullanmamalarının, toksik sarılık adı verilen bir cilt hastalığına yol açtığı bilinmektedir.[38] Bu doğrultuda Millî Mücadele yıllarında mühimmat imal eden Türk kadınlarının da, aynı sağlık problemiyle karşılaşmış olabileceği güçlü bir olasılıktır.

Sonuç

Türk toplumunun Millî Mücadele dönemi, bu fotoğraflarla tarihi bir tuval üzerinde gözler önüne serilmiştir. Fotoğraflarda Türk kadını; *anaç, üretici, özverili, profesyonel* ve *vatanperver* kimliklerle temsil edilirken, aynı zamanda geleneksel değerleri de taşıyan bir figür olarak konumlandırılmıştır. Kadınların ev içi rollerinin dışına çıkarak kamusal alanda yer alması, bu dönemin savaş ekonomisinde tarihsel bir dönüşüm anına işaret etmiştir.

Nitekim bu seferberliğin en görünmez fakat en güçlü aktörlerinden biri olan Türk kadını, ordu için giysi ve mühimmat üretiminde rol üstlenerek, ekonomik katkılar ile birlikte, kültürel, toplumsal ve siyasal bir temsile dönüşmüştür. Bu bağlamda fotoğraflarda yer alan kadınlar, yaşadıkları dönemin ekonomik yoksunluklarına, teknik imkânsızlıklarına, hatta patriyarkal yapılara rağmen *dirayetli, üretken* ve *vatansever* kimlikleriyle tarihe iz bırakmışlardır. Kadınlar sadece giysi dikmemiş ya da mermi üretmemiş, aynı zamanda millî kimliğin yeniden inşasında da aktif rol oynamışlardır.

Bu çalışmada görsel kodlama ve fotoğraf okuma metodu, bu karelerin tarihi belge olmanın yanında, anlam üreten göstergeler olduğunu da ortaya koymuştur. Kadınların giyim biçimlerinden, yüz ifadelerine, atölye düzeninden üretim araçlarına kadar her unsur, okuyucuya o dönemin ruhunu, yükünü ve özverisini anlatmaktadır. Keza kadınların görev aldıkları atölye ve fabrikalarda, geleneksel ile modern; bireysel ile kolektif; özel alan ile kamusal alan iç içe geçmiştir. Kadın, hem anne hem işçi; hem koruyucu hem üretici; hem sessiz bir emekçi hem tarih yazan bir figür olarak bu dönemde yeniden tanımlanmıştır. Dolayısıyla;

**Kadının görünmez emeği, Millî Mücadele'nin görünür zaferini mümkün kılmıştır.*

**Fotoğraflar,* dönemin ideolojik, toplumsal ve kültürel kodlarını taşıyan simgesel anlatılardır.

**Bu anlatılar, kadın emeğinin tarih yazmadaki yerini ve önemini güçlü bir şekilde hatırlatmaktadır.*

[38] https://www.iwm.org.uk/history/12-things-you-didnt-know-about-women-in-the-first-world-war (Erişim 15.08.2025)

Kaynakça

1.Arşiv Belgeleri

*ATASE Arşiv*i, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 004.

ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 042.

*ATASE Arşiv*i, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 065.

ATASE Arşivi, İSH-Albüm No. 5, Fotoğraf No. 110.

TİTE Arşivi, FK21G72B72.

TİTE Arşivi, FK34G2B2-1.

TİTE Arşivi, FK36G32B32.

TİTE Arşivi, FK37G81B81.

TİTE Arşivi, FK37610B10.

TRT Arşivi, Türk Milletinin Kurtuluş Savaşı Hazırlığı, Video Görüntüsü, *04.51.*

2.Kitaplar ve Makaleler

Atatürk, Mustafa Kemal (1969), *Nutuk*, C. II, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Aralov, Semyon İvanoviç (2010), *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923*, Çev. Hasan Ali Ediz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Aydemir, Şevket Süreyya (1976), *Tek Adam Mustafa Kemal (1881-1919),* C. II, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Barthes, Roland (2016), *Göstergebilimsel Serüven*, Çev. Mehmet Fırat, Sema Fırat, İstanbul: Yapıkredi Yayınları.

Barrett, Terry (2000), *Criticizing Photographs An Introduction to Understanding Images*, New York: The McGraw-Hill Companies.

Berkes, Niyazi (2010), *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Caporal, Bernard (1999), *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını.* C. I, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

Çavdar, Tevfik (2001), *Millî Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm*, C. I-II, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

Durukan, Eyüp (1940), *Askeri Fabrikalar Tarihçesi*, Ankara: Askeri Fabrikalar Basımevi.

Emmison, Michael, Smith, Philip (2000), *Researching the Visual: Images, Objects, Contexts and Interactions in Social and Cultural Inquiry*, London: Sage Publications.

Fiske, John (2003), İletişim Çalışmalarına Giriş, Çev. Süleyman İrvan, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Garnett, Lucy M. J. (2009), *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Oğlak Yayıncılık.

İnan, Ayşe Afet (1984), *Kurtuluş Savaşı'nda Türk Kadını,* Ankara: TBMM Yayınları.

Kaplan, Leyla (1996), "Millî Mücadele Dönemi Kadın Cemiyetleri", *Kastamonu'da İlk Kadın Mitinginin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, s. 69-126,

Karakışla, Yavuz Selim (Haziran 1999), "Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 11/66, s. 15-24.

Kurnaz, Şefika (2011), *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923),* Ankara: Ötüken Yayınları.

Küçüktürkücü, Gülgün (2016), Çanakkale ve Kurtuluş Savaşı Kadın Kahramanlarımız, İzmir: Kültür Kitap Sarayı Yayınları.

Kyvig, David E., Marty, Myron A. (2011), *Yanıbaşımızdaki Tarih,* Çev. Nalan Özsoy, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Müderrisoğlu, Alptekin (2013), *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Ankara: AKDTYK ATAM Yayınları.

Meray, Seha L., Olcay, Osman (1977), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler),* Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

"Mümtaz Topçu Emekli Albay Merhum Ali Seyfi Taner'in Hatıra Notları", *Makina ve Kimya Endüstrisi Gazetesi,* 15 Ocak 1960, s. 3.

Müller, Marion G. (2011). "Iconography and Iconology as A Visual method and Approach", *The Sage Handbook of Visual Research Methods*, Eds. E. Margolis, & L. Pauwels, London: Sage Publications, p. 283-297.

Patton, Michael Quinn (2015). *Qualitative Research & Evaluation Methods*, London: Sage Publications.

Phillips, Mabelle C. (1995), "Dul Kadınlar", İstanbul 1920, Ed. Clarence Richard Johnson, Çev. Sönmez Taner, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 247-277.

Rose, Gillian (2016), *Visual Methodologies. An Introduction to Researching with Visual Materials*, London: Sage Publications.

Saral, Hulki, Saral, Tosun (1970), *Vatan Nasıl Kurtarıldı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Selek, Sabahattin (1987), *Anadolu İhtilalleri.* C. I, İstanbul: Kastaş A.Ş. Yayınları.

Sürmeli, Serpil, (1998), *Millî Mücadele'de Tekâlif-i Millîye Emirleri*, Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Şeni, Nora (1993), "19. Yüzyıl Sonunda İstanbul Mizah Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, Haz. Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 53-78.

Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), C. VII, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1975.

Uyanıker, Ferhat (2009), *Millî Mücadele'de Türk Kadını*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

Yamauchi, Masayuki (1995), *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa: Türkiye'den Türkistan'a*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Yalman, Ahmet Emin (1930), *Turkey in the World War.* London: Yale University Press.

Yurdakul, Yurdakul (2009), *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*, İstanbul: Truva Yayınları.

Yurdalan, Özcan (2007), *Belgesel Fotoğraf ve Fotoröportaj*, İstanbul: Agora Kitaplığı.

Zengin, Ersoy (2017), "Millî Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları", *Mavi Atlas*, 5/1, s. 201-223.

3.Dijital Kaynaklar

https://www.iwm.org.uk/history/12-things-you-didnt-know-about-women-in-the-first-world-war (Erişim 15.07.2025).